

LA TOPONÍMIA DE SERRA DE LA VALL D'ALBAIDA

Emili CASANOVA
Universitat de València

La toponímia de serra ha estat pràcticament oblidada dels repertoris toponímics i dels estudis onomàstics.

El motiu és doble. Per una banda, ha estat majoritàriament absent de la documentació històrica, dels capbreus i dels protocols notariaus, preocupats només de fixar la toponímia de la propietat i de la riquesa (dels terrenys cultivats, de les heretats...), però gens ni mica de la toponímia comunal o d'una economia subsidiària de l'agricultura i la indústria. És normal, per exemple, abans del segle XVIII trobar topònims com la *Serra* o la *Montanya Real* per a designar tot l'espai de la serra, i només quan coincideix que fita amb partides rurals.

Per una altra banda, els filòlegs s'han preocupat, sobretot, d'esbrinar l'etimologia dels topònims documentats des d'antic o dels foscos o no transparents, generalment toponímia major o grans cims o rius, i al contrari la toponímia de serra és molt transparent, molt relacionada amb el vocabulari comú.

Només hem de veure la densitat toponímica dels mapes cartogràfics dels instituts geogràfics nacionals, siga en l'escala que siga, o de qualsevol mapa municipal, i observar com la part de la muntanya presenta pocs topònims. O més encara, fer una ullada a la bibliografia de monografies locals i comprovar quina poca consideració s'ha tingut de la muntanya, i en conseqüència de la seua toponímia.¹

I, tanmateix, l'extensió muntanyenca de qualsevol territori sol ser major que la planura. Per exemple, la muntanya del País Valencià supera el 60% del territori sense incloure les terres planes i ondulades de l'interior.

I més encara, la serra forma un microcosmos singularitzat amb la mateixa personalitat i importància per a ser estudiada que l'horta o el secà, és a dir, que els terrenys cultivats. Totes dues estan formades de partides, camins, masos, vegetació, relleu, xarxa hidrogràfica... L'única diferència està en el fet que la zona agrícola ha estat la principal font de riquesa per a la major part de la societat i la serra només ha estat una reserva econòmica subsidiària de la societat, que ha donat treball a poques famílies i que per ser comunal o municipal ha estat aprofitada per tots.

Estes consideracions m'han impulsat a estudiar toponímicament l'àrea muntanyenca i en concret a inventariar les serres mediterrànies que formen el País Valencià.

1. Concepte de toponímia de serra

La serra és un espai geogràfic singularitzat, amb entitat pròpia, resultat de les condicions imposades pel medi natural i d'altres de derivades de la història de l'ocupació humana. És un espai humanitzat, que sempre ha estat una font de riquesa natural per als hòmens (pastures, llenya, calç, neu, caça, enclavaments agrícoles, fonts) i darrerament d'esplai i de salut (urbanitzacions, excursions).²

La serra mediterrània ha estat des de temps remots antropitzada i fins i tot ha imposat formes conservadores de vida arrelades al medi, com es nota encara en els descendents dels llenyaters o dels calciners; tanmateix, la toponímia és més movable.

Esta vida en aquest microcosmos ha generat sempre topònims basats en les característiques del terreny. El relleu és l'element capital en la definició biofísica de la muntanya, en la vegetació (tan canviant pels incendis de la zona) i sobretot en la manera de relacionar-se les famílies amb la zona, en la manera d'entendre i de necessitar la serra segons les diferents èpoques. Per exemple, entre mitjan segle XIX i mitjan segle XX, tot coincidint amb la màxima pressió demogràfica, les serres valencianes s'aprofitaren com a recurs agrari i es cultivaren.

Podem suposar i predir el tipus de topònims que hi han existit al llarg del temps, però no en tenim constància documentada més enllà de dos segles. No sabem si els topònims concrets actuals són antics o no, llevat d'un grapat de casos: per exemple, la serra de *Mariola* o la *Balarma* són considerats formes precatalanes, però *Balarma* no té documentació antiga i *Mariola*, documentat al segle XIII, podria ser un topònim transportat des de Lleida.³

2. El corpus toponímic

Per esta raó, fent el *Diccionari d'Onomàstica de la Vall d'Albaida*⁴ (País Valencià, 32 municipis, 721 km², 43% del terreny ocupat per una superfície forestal de pins i matoll, el cim més alt té 1.000 m), inventari exhaustiu de topònims i antropònims de totes les èpoques, documentats i orals, vam decidir estendre el nostre corpus amb la toponímia de serra, a fi de:

a) Completar les recerques tradicionals (buidatge de mapes, documents, bibliografia i enquestes pel terme).

b) Caracteritzar la toponímia forestal.

c) Intentar explicar una sèrie de topònims de difícil solució, etimològicament o motivacionalment.

Hem fet enquestes als veritables protagonistes de la muntanya. Exactament, als grups sectorials absents de les tradicionals enquestes: caçadors, pebrassers, calciners...

La recol·lecció oral de més de 4.000 topònims, la sort d'haver trobat l'Arxiu Forestal Valencià (1880-1950), inèdit i inexplorat fins ara, compost d'una abundant toponímia de tota la Vall d'Albaida, tant en els mapes com en els informes forestals, excepte la serra de *Mariola*, de propietat privada, ens va animar a dedicar un treba-

llet a esta qüestió, centrat en esta comarca, però amb la intenció d'eixamplar-lo a altres comarques.⁵

3. Característiques de la toponímia de serra

L'anàlisi contrastada dels 4.000 topònims⁶ recollits a la comarca des de la coneixença del terreny i de la història de la zona i de les actuacions forestals de l'últim segle ens permet definir la serra amb els següents trets:⁷

a) Una toponímia transparent basada en els lexemes propis de la zona i del camp temàtic estudiat, en la pronúncia dialectal corresponent o en el nom de la persona que va treballar agrícolament el lloc:

Barranc dels Conills	el Puig Agut
el Rudar	els Runals
l'Alt dels Carlistes	la Gralla
les Penyes del Matxo	els Argilagarets

b) Una toponímia poc estable, canviant, menys coneguda per la gent, depenent de les transformacions socials i els canvis d'hàbits de vida. Excepte en les fites referencials de la serra com, per exemple, *el pic del Benicadell* (s. XIII) o *penya d'Elca* (s. XVII), qualsevol nova situació significativa facilita el canvi toponímic

- *el Teleraco* < *el Telégrafo* (instal·lat pels voltants de 1880) substitueix l'*Alt d'Eixea* (*Egea*, en alguns mapes), ajudat per la pèrdua del cognom *Eixea* i la seua castellanització *Egea*.
- *els Barrinos* (la voladura per a fer un dipòsit d'aigua i la desaparició de la indústria de l'esparg han eliminat el nom antic, conegut encara per gent de la primera generació) < *les Picadores* (s. XVII).
- *la serra de Serrano* < *el Castellet*, a causa que Eduardo Serrano, enginyer forestal, fill d'Atzeneta, adquirí part d'esta serra en 1901.
- *Mi Casita* i *la Caseta Rogeta* < *la Fontanella*, a causa de la construcció de les primeres casetes de la serra d'Agullent.

c) Una toponímia pràcticament no documentada abans del segle XIX, actual, procedent de malnoms o de cognoms, que fa que a pesar de la seua modernitat molts topònims resulten opacs als coneixements actuals. Aquest buidatge ens ha permés clarificar alguna etimologia, com:

Alt de Pola	Barranc de Patiràs
Caseta de Sois	El Llobero
Barranc del Fondo de Manuel Guitarró > B. del Fondo de Guitarró > B. de Guitarró	
Noria de Rafael Santandreu, Tafarreta > Nòria de Tafarreta.	
el Rabiós (no ve del mossàrab sinó d'un malnom)	
el Torrafer (ve d'un malnom)	

els Argilagarets (no descendeix de la vegetació sinó del malnom d'Antoni Micó, "Archilagarets")

Gorgorróbio (de procedència mossàrab segons l'*Onomasticon Cataloniae*, documentat al segle XIX)

l'Escalerola (conviu amb la variant formal Esquenerola)

Lloma d'Andilla (descendeix del cognom Andilla)

Penya de Tiriran (d'un malnom)

Pospelat (també hi apareix com a Troselat i Tospelat)

d) Una toponímia conservada en grups familiars (la dels bolets —la més secreta de totes— o calciners) o sectorials (com la dels caçadors), una gran part de la qual no ha transcendit a la resta del poble:

Cau Calent

Cau Penjat

Rogle de les Agüeles

o coneguda només per la generació del moment d'expansió del topònim:

Tossal de les Rotures

la Cova dels Reis

la Merina (molta gent i els mapes, per etimologia popular, l'anomenen la *Medina*)

e) Una toponímia professional creada pels tècnics forestals, siga batejant punts concrets, siga fent canviar el punt de referència a partir de les seues obres:

Camí dels Ingenieros

la casa dels Guardes

l'Alt de la Ursella

l'Alt del Gel ("se ve debajo del raspado de la piedra")

f) Per les circumstàncies historicogeogràfiques de la Comunitat Valenciana, la majoria dels guardes forestals provenen de la zona castellana (la Canal de Navarrés, Aiora, els Serrans) i han denominat zones amb la seua llengua: *el Cercado*.

4. Tipologia dels topònims

L'estructura sintàctica i els components semàntics que constitueixen la toponímia de serra són els mateixos que en qualsevol altre camp toponímic:⁹

a) Topònims nascuts a partir de les característiques físiques de la serra:

Alt de les Raconades

Alt del Buixcarró

Barranc de Canalobres

Barranc de la Cava

B. de Sumadors

B. de Pixadors

B. del Cingle

B. del Cossi

B. del Naiximent

B. dels Clots

B. dels Covarxons

B. dels Penyascols

el Campello

el Portitxol

el Rogle de la Gaveta
els Cuconets
l'Avencó
la Filosa
la Serreta
les Moles
Lloma de la Malladeta
Pla de la Simeta
Pla dels Engolidors
Senda del Cantal Xafat

els Aspres
l'Avenc
la Cascarra
la Planissa
les Foietes
les Solsides
Penya de l'Aigua
Pla del Somo
Replana del Moro

b) Topònims procedents de la vegetació de l'àrea:

Alt de l'Esteperal
Alt del Fenassar
Alt dels Fragueral
Barranc de l'Espart
B. del Timonar
el Llentiscler
el Serrallar
Foia de les Figueres Napolitanes
l'Angilagar
la Junquera
Lloma de l'Albelatge

Alt del Carrascó
Alt del Sesar
Barranc de l'Escrçonera
B. de la Murta
el Baladrar
el Pinar de Diego
els Surars
l'Anouer
la Falaguera
Lloma de l'Albarzer
Pla de l'Angarguller

c) Topònims produïts per les activitats de la serra:

Alt del Clot de Bèlo
el Calabòs
el Tir de Colom
Fornet de la Neu
la Nevera

Corral del Pollecó
el Latareto
Font del Guaixat
la Mollonera
la Rugla

d) Toponímia originada en els malnoms dels propietaris dels terrenys:

Barranc del Burrero
Foia de sant Fideli
Font de Sant Luis
Lloma de les Butifarres o l'Arrabassat de Botifarra (malnom que ha eliminat el nom anterior de *Lloma de Fita*)
Mas del Batle
Retura del Blanc (Bautista Cerdà Espí)

Barranc dels Brulls o del Polsós
Foia de Maïques
Heretat de Camorra
Pla d'en Roda
Serra del Mellat

e) Topònims causats per l'estructura, la forma o el color:

Bancal Redó
Coveta Lluenta

Barranc Negre
el Frare

Font dels Gamellons o de l'Infern	Font de la Gota
la Barcella	les Mamelles
Lloma Grossa	Penya de la Finestra
Penya Facidura	Penya Llisa
Pla de les Carrilades	Tossal Foradat

f) Toponímia de noms d'ocells i animals:

Barranc del Sapo	Colladet de la Vaca
el Recés de la Xenna	la Buitrera
la Perdiguera	Lloma del Salvatxo
Lloma dels Alacrans	Penya dels Corbs
Racó del Colmenar	la Falconera

g) Toponímia procedents d'hàbits socioeconòmics i d'esplai:

Cadolla de les Agüeles	Font del Patge
Font dels Caçadors	l'Esgoladoret
la Pedrera	Parada de la Perdiu
Pla dels Morterets (sobre la roca es manufacturava la pólvora i es venia per les here- tats de l'Olleria)	
la Pacavallada Blanca (roca molt llisa que no permetia pujar-la per la part blanca sense caure).	

h) Toponímia originada en la situació del lloc:

Altet de l'Aire	Bonavista
Cova Alta	el Carasol
el Gorg de l'Assut	la Font Freda
la serra de l'Ombria	la serra de la Solana
Penya Migdia	

5. Vocabulari de serra

El vocabulari de serra està format per un conjunt de camps semàntics relacionats entre ells per la seua pertinença a la serra, en especial el del relleu i el de l'aigua, comuns a altres espais geogràfics com l'horta i el pla (*carena, senda, clot, forat*) i d'altres específics com el camp de la caça, el buscador de bolets i els antics oficis del calciner, llenyater, nevater (*rogle, cava, cau, forn*).

Entenc per vocabulari de serra tot topònim la denominació del qual (apel·latiu, determinatiu, qualificatiu o nom propi) està relacionada amb la serra, com les fonts, els caus de conill, les llomes, els rogles de bolets, les caves de neu, els forns de calç, les cases dels forestals..., incloent-hi els noms comuns de la llengua que fan referència a la muntanya i que, per tant, poden convertir-se en topònim.

Per a un estudi de la toponímia de muntanya valenciana s'han de tenir en compte les característiques descrites de les serres valencianes.

Com a mostra ordenaré ací alfabèticament més de 100 mots comuns que formen part de la toponímia de serra de la Vall d'Albaida i que en crearan d'altres en un futur:

afonada	agut
alt	alteró
avenc	bancal
barranc	barrancó
buscarró	cabeço
cadolla	camí
cantal	cantalar
captarrera	carasol
carena	carril
caseta	cau
cava	cingle
clot	cocó
colladet	coma
conillera	cordelleres
cova	davallada
escalerola	esgolador
esquena	estret
falda	foia
fondo	fontanals
forat	fos
gamelló	glapa
gorg	lloma
llombo	malladeta
mas	mola
molló	montanya
morro	nevera
nòria	olla
ombria	parador
pas	passador
pedregal	pedrera
pelat	penyascal
penyot	pla
pont	portell
portixol	puig
racó	rampinal
recés	redó
replana	riba
rodal	rogle
roig	rotura
runar	senda
serra	serratella
simeta	solana
solsida	somo
sospalma	talús
tossal	vall

6. Normativització i cartografia dels topònims

La major part dels topònims citats ací no han estat mai escrits en català, ni en la documentació municipal ni en la cartogràfica. I en alguns casos s'han escrit malament com *els Bulgars* per *els Brugars* (Mapa 1:25000 de l'IGN, s. v. Quatretonda).

Els topònims extrets de documentació escrits en el castellà de l'administració espanyola i de les enquestes orals han estat adaptats a la normativa catalana però respectant tots els dialectalismes i els particularismes valencians:¹⁰

Bale ha estat escrit com *Batle*.

Patxe per *Patge*.

Acorralà per *Acorralada* (*Penya*).

Gort per *Gorg*.

Codolles per *Cadolles*.

7. Conclusions

a) La joventut o modernitat de la toponímia analitzada fa pensar que els topònims opacs no deuen ser tan antics com tenen tendència a pensar els etimòlegs, i que més aviat siga convenient buscar-los l'origen en els malnoms dels propietaris o en algun lexema deformat.

b) Hem pogut comprovar com el coneixement i l'ús de la toponímia viu en variabilitat, organitzat sociolingüísticament per dos variables:

Més o menys relacionat amb la serra.

Més o més relacionat amb l'edat.

De fet, els jóvens estan creant una nova toponímia relacionada amb l'excursionisme o la bicicleta de muntanya.

c) L'explicació de la toponímia de muntanya es basa normalment en les característiques del terreny i en els aspectes més familiars als habitants de la zona.

d) La nova toponímia de serra significa a la Vall d'Albaida un 15% del total del corpus toponímic de la comarca.

e) Crec que la caracterització de les serres de la Vall d'Albaida és extensible a totes les muntanyes valencianes, perquè totes presenten els mateixos trets, especialment les serres de la zona catalanoparlant.

f) La toponímia de la forest forma part de la toponímia general. Presenta els mateixos mecanismes de creació motivacional i lingüística. La diferència rau en les condicions socioeconòmiques que informen cada àrea: l'horta i el secà de propietat privada, font directa de vida, amb una toponímia antiga i conservadora, hui també en vies de transformació per la construcció de polígons industrials i segones residències, i la serra, de propietat pública, amb rares excepcions, font subsidiària de l'home, amb una toponímia poc fixada, poc antiga, més canviant, i en tot cas més motivada i viva, poc generalitzada i variable segons grups sectorials o familiars, i en continu rebatejament segons les noves activitats.

g) La varietat dels tipus de topònims mostra la riquesa del món forestal i suggereix la necessitat de majors recerques toponímiques.

NOTES

1. Recentment ha estat publicada una opinió similar:
“Hi ha temes de la història de Catalunya que sistemàticament han estat oblidats per la historiografia o, si més no, arraconats. Un d'aquests temes és el que fa referència al bosc... La bibliografia sobre aquests temes de què es disposa és ben escassa i, sovint, es deu més a l'interès del geògraf o del jurista que no pas de l'historiador”, en “Drets comunals, explotació forestal i transport fluvial”, en *Plecs d'història local*, 62, abril, 1996, p. 963.
Una visió de les activitats i de les produccions al bosc valencià es pot veure en Joan J. Gregori, “Explotació econòmica tradicional del bosc i la muntanya”, en *Temes d'Etnografia Valenciana*, vol. 3 (1985), IVEI, València, pp. 9-67.
2. Sobre la història, la política forestal i la geografia de les serres m'he basat en les obres següents:
J. Gómez Mendoza, *Ciencia y política de los montes españoles (1848-1936)*, Icona, Madrid, 1996. E. de la Cruz Aguilar, *La destrucción de los montes (Claves histórico-jurídicas)*, Univesidad Complutense, Madrid, 1994. “El clima i el relleu” en *Geografía General dels Països Catalans*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1992, 1, pp. 213-227, especialment en C. Montiel Molina, *Los montes de utilidad pública en la Comunidad Valenciana*, Ministerio de Agricultura, Madrid, 1995.
3. Vegeu Joan Coromines, *Onomasticon Cataloniae*, vol. II, Curial, Barcelona, 1994, s. v. *Balarna* i Idem, *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, vol. V, Curial, Barcelona, 1985, s. v. *Maria*.
Per a veure el significat i l'etimologia dels topònims tractats consulteu el *Diccionari d'Onomàstica de la Vall d'Albaida*, en preparació.
4. Projecte dirigit per mi mateix, amb un ampli grup de col·laboradors, patrocinat per la Caixa d'Estalvis d'Ontinyent.
5. Tots els geògrafs i naturalistes des de Cavanilles a Madoz han destacat la transformació de les serres d'esta comarca en terres cultivables, gràcies a la laboriositat dels naturals de la zona: A. J. Cavanilles, *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, vol. II, Madrid, 1975-1981, pp. 117-139, i P. Madoz, *Diccionario geográfico estadístico histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, vol. I, IVEI, València, 1982, s. v. *Albayda*.
Una descripció del tipus de terra, vegetació,... es pot veure en A. Feliu, “La Vall d'Albaida”, en *Gran Enciclopèdia Valenciana*, vol. 10, 1991, pp. 151-156.
En la “Memoria preliminar al deslinde de la Sierra de Cuatretonda”, diu: “En casi todos los montes de esta provincia dada la escasez de guardería y la poca defensa que por parte de los Ayuntamientos propietarios tienen los mismos, existe la tendencia a ensanchar los enclavados actuales o a practicar nuevas roturaciones que van mermando constantemente el área forestal pública”, en Montiel, ob. cit. p. 162.
6. Hem fet enquestes sectorials als protagonistes de la serra. Vegeu els meus articles
“Els noms dels caus de conill d'Agullent i de Benissoda” en *Almaig*, Ontinyent, x, 1992, pp. 89-97 i
“Onomàstica històrica d'Agullent”, en *Agullent 1585-1985*, Caixa d'Estalvis d'Ontinyent, 1985, pp. 99-124.
7. Consulteu la *Memoria del reconocimiento general de la Cuenca del Río Albaida, denominada del Valle de Albaida, hecha por el Ingeniero de la Sección 5 de la División Hidrológica-Forestal*, 1901. És un manuscrit sense catalogar.
També podeu veure “Los trabajos de la División Hidrológica-Forestal del Júcar”, en *Revista de Montes*, Madrid, vol. 41, 1917, pp. 172-175.
8. No cite la localització exacta dels topònims perquè no ho crec necessari en aquest treball.
9. Lògicament, molts topònims s'arregleguen en estudis temàtics generals d'oronímia, d'hidrografia... Vegeu, per exemple, “Toponímia oronímica i repartició semàntica”, en *xiv Col·loqui de la SdO*, Alacant, vol. 44, 1991, pp. 569-586 i “Aproximació a una toponímia d'aigües en català al País Valencià” en *Symposium Aigua i Poblament musulmà*, Benissa, 1987 (1988), pp. 115-139.
Per a designar les serres a tots els pobles de la Vall s'usa el terme *serra* (serra de Cuatretonda, d'Agullent, de Bèlgida...) i els seus derivats: *serreta*, *serratella*. No s'utilitza mai la paraula *monte*.
10. Sobre el sistema emprat vegeu el meu article “Toponímia i normativa: el cas valencià”, en el *xxii Col·loqui de la SdO*, Perpinyà, 1995, en premsa.